

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-2. С. 71-77.

УДК 340.12

**ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СЛОВА ТА ДРУКУ
В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ БОРОТЬБИ ЗА ВСТАНОВЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (ГРУДЕНЬ 1917 – КВІТЕНЬ 1918 РР.)**

Уманський С. О.

*Інститут законодавства Верховної Ради України
м. Київ, Україна*

В статті аналізуються проблеми реалізації права на свободу слова та друку в Україні на початковому етапі боротьби за встановлення радянської влади наприкінці 1917 – початку 1918 рр. Констатується, що закріплення права на свободу слова та друку в основоположних нормативно-правових актах Радянської України мало формальний характер. Наголошується на жорсткій боротьбі більшовиків з опозиційною пресою, а також використання ними для цієї мети інституту радянського суду, зокрема революційних трибуналів. Вказується на поширення практики позасудових репресій радянської влади у боротьбі з вільнодумством.

Ключові слова: право на свободу слова, радянський суд, революційні трибунали, позасудові репресії.

Свобода слова є одним із найбільших здобутків людства та має надзвичайно важливе значення для стабільного демократичного розвитку суспільства і держави. Реалізація права на свободу слова в Україні гарантована низкою міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документів, зокрема Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основних свобод, Конституцією України та ін. Зокрема, ст. 34 Основного закону України встановлює, що «кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [1, ст. 34]. Разом з тим шлях до закріплення цього права в основоположних нормативно-правових актах був довгий та тернистий, і навіть сьогодні існує багато загроз для належного гарантування можливості вільно висловлювати свою думку, а тому вивчення історичного досвіду забезпечення свободи слова має важливе значення.

В юридичній науці проблемам генези права на свободу слова в Україні присвячувалася увага багатьох вчених, зокрема Баймуратова М. О., Головка О. М., Гончаренка В. Д., Копиленка О. Л., Кузьменка В. Б., Михайленка П. П., Рогожина А. Й., Рябошапки Л. І., Сусла Д. С., Усенка І. Б., Шемшученка Ю. С., Ярмиша О. Н. та ін. Водночас питання забезпечення права на свободу слова на етапі становлення Радянської України вивчено ще недостатньо, а тому метою даної наукової розвідки є осмислення проблем реалізації права на свободу слова в Україні на початковому етапі боротьби за встановлення радянської влади наприкінці 1917 – початку 1918 рр.

У боротьбі з царизмом та Тимчасовим урядом більшовики цілеспрямовано та наполегливо відстоювали своє право на свободу слова і друку. Разом з тим послідов-

ники Леніна вже тоді усвідомлювали, що із здобуттям влади вони змушені будуть відмовити у реалізації цього ж права усім іншим політичним силам, які матимуть відмінні від них погляди на політичний, соціальний та економічний розвиток суспільства. Так, у статті «Завдання революції» (вересень 1917 р.) Ленін В. І. писав, що для перемоги більшовикам насамперед «необхідно закрити буржуазні контрреволюційні газети ... конфіскувати їх друкарні, оголосити приватні оголошення в газетах державною монополією ... Тільки так можливо і необхідно вибити із рук буржуазії могутнє знаряддя безкарної брехні та наклепу, обману народу, введення в оману селянства, підготовки контрреволюції» [2, с. 236].

Реалізувати визначені Леніним В. І. завдання більшовики розпочали вже з першого ж дня своєї влади. Так, у ніч на 25 жовтня 1917 р. за критику більшовицької політики було конфісковане чергове число газети «Русская воля». Наступного дня за публікацію «Звернення Тимчасового уряду» більшовики закрили ще шість газет. Через декілька днів за цю ж «провину» список закритих часописів поповнило ще п'ять видань. Окрім цього, Петроградським військово-революційним комітетом було видано «Загальне розпорядження по друкарнях», відповідно до якого друкарні без дозволу комітету взагалі позбавлялися права самовільно друкувати будь-яку продукцію [3, с. 15].

Водночас одним із перших законодавчих актів радянської влади став підписаний Леніним В. І. декрет Ради народних комісарів «Про друк», опублікований 28 жовтня 1917 р., в якому, зокрема, зазначалося, що за свободою друку «фактично приховується свобода для імущих класів, які захопили в свої руки левову частку всієї преси, беззаборонно отруювати розум та вносити смуту у свідомість мас». В декреті також констатовалося, що «буржуазна преса є наймогутнішою зброєю буржуазії» та що «неможливо було цілком залишати цю зброю в руках ворога, в той час як вона в такі хвилини не менш загрозлива, ніж бомби і кулемети». А тому новою владою «були застосовані екстрені заходи припинення потоку бруду та наклепів, в яких охоче потопила б молоду перемогу народу жовта і зелена преса». Пообіцявши, що в майбутньому «будь-які адміністративні впливи на друк будуть припинені», творці декрету визначили, що закриттю підлягають всі органи друку, які «закликають до відкритої протидії або непідкоренню робітничому і селянському уряду», «сіють смуту шляхом явно наклепницького викривлення фактів» тощо. Безперечно, що під такі розпливчаті формулювання обвинувачення можна було б підвести будь-яке періодичне видання, яке висловлює відмінну від більшовиків позицію щодо перспектив політичного, соціального та економічного розвитку країни. І, як наслідок, у жовтні – листопаді 1917 р. більшовиками було закрито ще понад півсотні періодичних видань [4, с. 376].

Виступаючи на засіданні Всеросійського ЦВК 4 листопада 1917 р., Ленін В. І. у своїй промові висловив свою принципову позицію щодо періодичної преси: «Ми і раніше заявляли, що закriamo буржуазні газети, якщо візьмемо владу в руки. Терпіти існування цих газет означає перестати бути соціалістом ... Ми не можемо дати буржуазії можливість зводити наклепи на нас. Необхідно зараз же призначити комісію для розслідування залежності буржуазних газет від банків. Яка свобода потрібна цим газетам? Чи не свобода купувати масу паперу і наймати масу писак? Ми повинні відійти від цієї свободи друку, що залежить від капіталу. Це питання має принципове значення» [5, с. 54].

З метою послідовної реалізації заявленого принципу 18 грудня 1917 р. Народним комісаріатом юстиції було видано постанову «Про революційний трибунал друку». Цією постановою запроваджувався судовий порядок розгляду справ про злочини та проступки проти народу, що здійснювалися шляхом використання преси, до яких відносилися будь-які повідомлення неправдивих або викривлених відомостей про явища суспільного життя. Революційний трибунал друку повинен був діяти у складі трьох осіб, що обиралися Радою. Ці особи вели попереднє розслідування, і вони ж розглядали кримінальні справи у відкритих судових засіданнях за участю обвинувачення та захисту. Рішення трибуналів оскарженню не підлягали. Документом визначалися також види покарань, які могли застосовувати трибунали, зокрема: 1) грошовий штраф, 2) громадський осуд, 3) спростування неправдивих відомостей, 4) призупинення видання як тимчасове, так і остаточне або вилучення його із обігу, 5) конфіскація типографії та її майна, якщо вона належить особам, притягнутим до відповідальності [6, с. 156].

Більш ґрунтовніше діяльність революційного трибуналу друку була регламентована в однойменному Декреті РНК від 28 січня 1918 р. В ньому, зокрема, було дещо змінено та уточнено повноваження ревтрибуналів друку, а також процесуальний порядок розслідування та розгляду кримінальних справ. Так, істотній зміні піддалося положення постанови Наркомюсту від 18 грудня 1917 р., відповідно до якого члени трибуналу одночасно були і слідчими, і суддями при розслідуванні та розгляді кримінальних справ. Тепер декретом РНК передбачалося вже створення при революційному трибуналі друку спеціальної слідчої комісії із трьох осіб, що обиралася Радою, повноваження якої детально регламентувались. Слідчі комісії на законодавчому рівні отримали право на проведення обшуків, виїмок та арештів, а основним завданням їх діяльності визнавалася підготовка та спрямування кримінальних справ до ревтрибуналів упродовж 48 годин. Разом з тим декрет РНК від 28 січня 1918 р. значно розширив коло покарань, що могли присуджувати ревтрибунали друку. Тепер, крім визначених у постанові Наркомюсту від 18 грудня 1917 р. видів покарань, їм надавалося право застосовувати також такі покарання, як позбавлення волі; видалення із столиці, окремих місцевостей або меж Російської Республіки; позбавлення винного усіх або деяких політичних прав. Тобто, якщо постановою Наркомюсту передбачалися лише санкції проти «контрреволюційних» видань, то декретом Раднаркому вже встановлювалася кримінальна відповідальність фізичних осіб, які визнавалися трибуналами винними у їх публікації. Безпосереднє виконання постанов і вироків, що, як і раніше, не підлягали оскарженню, було покладено на комісаріати у справах друку при Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів. Характерною рисою цього законодавчого акту було й те, що він не передбачав участі народних засідателів у роботі ревтрибуналу друку, а підготовлені слідчою комісією справи підлягали розгляду трьома постійними членами трибуналу [7, с. 362].

З проголошенням радянської влади в Україні стала поширюватися апробована в Радянській Росії нормативно-правова база та практика боротьби більшовиків зі свободою слова та друку. Так, I Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся 11-12 грудня 1917 р. у м. Харкові, ухвалив рішення поширити на територію України всі декрети та розпорядження робітничо-селянського уряду Радянської Росії [8, с. 177-178].

Характерно, що в першому українському радянському уряді функції комісара друку виконував народний секретар юстиції В. Люксембург, і, як наголошували члени ЦВК рад України, «нагляд за друком, переслідування наклепу преси тощо є функцією секретаря юстиції» [9, с. 30].

Загалом в Україні, як і в РСФРР, політика більшовиків у сфері друку визначалася, насамперед, двома головними чинниками: по-перше, боротьбою проти усіх опозиційних видань, що зазвичай здійснювалася у формі їх ліквідації; по-друге, розбудовою власної розгалуженої мережі видань, у тому числі й на базі ліквідованих видань. Для того, щоб «перепрофілювати» потрібне їм періодичне видання, більшовики навіть не завжди утруднювали себе пошуком хоча б формальних причин необхідності його закриття. Показово, що вже 13 грудня 1917 р. на першому ж засіданні обраного на I Всеукраїнському з'їзді рад Центрального Виконавчого Комітету Рад України було прийнято рішення заснувати офіційний періодичний орган «Вісті Української Народної Республіки», який виходив би українською та російською мовами, а з цією метою, без будь-яких на то підстав або хоча б формальних звинувачень у «контрреволюції», було ухвалено «реквізувати типографію і приміщення «Южного края», що розміщувалися в одному з найкращих будинків м. Харкова. Характерно, що проти такого зухвалого рішення ЦВК рад України протестувала навіть підконтрольна більшовикам Харківська рада робітничих і солдатських депутатів [9, с. 29]. Адже «Южный край» була найбільшою та найвпливовішою газетою Харкова, що виходила багатотисячним тиражом та мала власну потужну поліграфічну базу. На її сторінках зазвичай публікувалися відомі не лише на Харківщині, а й далеко за її межами громадські діячі, письменники, театральні критики та ін. Разом з тим, по суті, це була аполітична газета, лєвова частка, шпальт якої займала різноманітна рекламна продукція. Очевидно, що саме своєю багатою матеріальною базою привернула увагу українського радянського уряду газета «Южный край».

Ще більш рішуче українські більшовики боролися проти видань, що відкрито проваляли опозиційні настрої. Так, відразу після захоплення влади в Одесі місцеві більшовицькі лідери провели нараду з представниками періодичної преси, на якій суворо попередили останніх, що у випадку виявлення на сторінках їх видань хоча б найменшої нелояльності до радянської влади, ці видання негайно будуть ліквідовані [10, с. 21].

У боротьбі з опозиційною пресою українські більшовики активно використовували також інститут радянського суду, який вважав основним джерелом права революційну правосвідомість. Принципи організації та функціонування судової системи в Українській радянській республіці були в основному такими ж, як в Радянській Росії, хоча й мали певні відмінності. Однією із них була відсутність в Україні спеціальних трибуналів друку, функції яких, як наголошував народний комісар юстиції Одеської радянської республіки Хмельницький О. І., покладалися на повітові та міські робітничо-селянські революційні трибунали [10, с. 20]. Їх структура, компетенція та порядок діяльності визначалися у прийнятій 4 січня 1918 р. Народним Секретаріатом постанові «Про введення народного суду на Україні», а також в опублікованому 23 січня 1918 р. «Положенні про революційні трибунали».

Революційні трибунали створювалися «з метою безпощадного переслідування мародерства і всіх зловживань промисловців, купців і приховувачів продовольчих

запасів, а також для боротьби із саботажем урядовців та інших службовців усіх установ ...». Вони обиралися радами робітничих, солдатських та селянських депутатів у складі постійного голови, двох його заступників та дванадцяти членів. Термін їх повноважень був тримісячним, однак радам надавалося право у будь-який час позбавляти суддів повноважень та призначати нові вибори. Справи розглядалися головою або одним з його заступників і чотирма з 12 членів трибуналу в порядку жеребкування. Попереднє розслідування покладалось на слідчі комісії при революційних трибуналах у складі шести осіб, яким надавалося право проведення обшуків та арештів. Висунення обвинувачення арештованому передбачалося упродовж 48 годин. Обвинуваченим надавалося право мати оборонця як на суді, так і на попередньому слідстві. Крім того, запроваджувались посади громадського обвинувача і двох його товаришів, секретаря та трибунальського виконавця, які обирались радами на той самий термін. Вироки виносились іменем народу України більшістю голосів і оскарженню не підлягали, але могли бути переглянуті за нововиявленими обставинами тими ж революційними трибуналами. Революційні трибунали могли призначати покарання не тяжчі, ніж п'ять років позбавлення волі [11, с. 4].

У нормативно-правових актах, які регламентували діяльність революційних трибуналів в Україні, була відсутньою безпосередня вказівка на те, що до завдань ревтрибуналів належить протидія інакомисленню, однак на практиці боротьба зі свободою слова та друку стала чи не головною їх функцією. Так, вже на першому засіданні революційного трибуналу м. Харкова, що відбулося 21 січня 1918 р., слухалась справа Довбищенка Я. С., редактора газети «Нова Громада», яка була закрита більшовиками ще на початку січня 1918 р. Характерно, що попри проголошену більшовиками відкритість розгляду радянським судом справ, в опублікованому оголошенні про відкриття Харківського революційного трибуналу містилося маленьке але змістовне доповнення: «Через обмеження місць пропуск у будинок Трибуналу буде проводитись по білетам, котрі розподіляються по фабричним, заводським, полковим, сотенним та ін. комітетам, партіям і союзам трудового народу» [12, с. 3]. Тобто в приміщення, в якому проходило засідання, ревтрибуналу допускалися лише спеціально підібрані більшовиками слухачі.

Не дивлячись на ґрунтовну підготовку першого радянського судового процесу в Україні, результати його процесу виявилися для більшовиків невтішними. Так, у підсумку судового розгляду справи ревтрибунал хоча й визнав своєю ухвалою газету «Нова Громада» «шпигунським гніздом», однак змушений був виправдати її редактора «за недоведеністю обвинувачення» [13, с. 3-4]. Як зазначає Семененко В. І., «пів-Харкова реготало, коли місцева преса розповіла про результати слідства у справі редактора газети «Нова громада» Довбищенка Я. Майбутнього автора прекрасної книги про Драгоманова М. П., знавця і популяризатора української культури, співака народних традицій, справжнього інтелігента звинуватили у злісній антирадянській діяльності і шпигунстві. На суді швидко з'ясувалося, що підозріле для червоних сищиків слово «Секрет» у знайдених редакційних документах означало скорочену назву «Секретаріат», а таємничий шифр на телеграфних стрічках пояснювався елементарною несправністю апарату» [14, с. 32].

Революційні трибунали долучалися до боротьби з опозиційною пресою і в інших містах України. Так, широкого розголосу набув процес «Южного рабочего», який слу-

хався на початку березня 1918 р. в Одеському революційному трибуналі. Характерно, що перше засідання трибуналу у цій справі Рада народних комісарів м. Одеси спробувала провести у приміщенні театру «Колізей» у відкритому режимі. Однак, незважаючи на те, що громадськими обвинувачами у справі виступили вищі керівники Одеської радянської республіки (зокрема, комісар друку Абраменко, комісар народного здоров'я Жвиф та комісар юстиції Хмельницький), загальну підтримку аудиторії вони не отримали, більшість аудиторії відверто засуджувала їх дії. А тому після виступів сторони обвинувачення революційний трибунал був змушений оголосити перерву в засіданні до наступного дня. Нове засідання трибуналу відбулося лише через три дні. На цей раз до його підготовки ревтрибунал поставився більш прискіпливо. Зокрема, театр був оточений революційними матросами Муравйова, а в приміщенні допускалися слухачі лише за спеціальними пропусками. Відзначимо, що матроси настільки ретельно фільтрували публіку, що, як виявилось на початку засідання ревтрибуналу, до приміщення театру не змогли потрапити навіть самі підсудні та їх оборонці, котрих згодом довелося спеціально заводити до залу крізь щільний кордон охорони [10, с. 3-78].

Таким чином, на початковому етапі боротьби за встановлення радянської влади в Україні право на свободу слова та друку було закріплено в нормативно-правових актах лише формально. На практиці після захоплення влади більшовики відразу повели жорстку боротьбу з опозиційною пресою, позбавляючи права на свободу слова і друку усі політичні сили, що мали відмінні від них погляди на політичний, соціальний та економічний розвиток держави і суспільства. У боротьбі з опозиційною пресою більшовики активно використовували пристосований для реалізації цієї мети інститут радянського суду, насамперед революційні трибунали, для яких ліквідація політичних опонентів стала чи не головним покликанням їх діяльності. Значного поширення у процесі протидії вільнодумству в Радянській Україні набула також практика позасудових репресій. Зокрема, десятки періодичних видань ліквідовувались на підставі рішень більшовицьких партійних комітетів або радянських адміністративних інститутів. Підставою для закриття газети або часопису ставали не лише випадки публікації на їх сторінках нелояльних до радянської влади матеріалів, а й приваблива для більшовиків матеріальна база видання, яку згодом вони використовували у своїх цілях. Сформовані на етапі становлення радянської влади традиції у ставленні до свободи слова та друку непохитно зберігалися упродовж всієї історії існування Радянської держави.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Ленин В. И. Задачи революции / В. И Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – Т. 34. – С. 229-238.
3. Гончаров А. Борьба Советской власти с контрреволюционной буржуазной и мелкобуржуазной печатью / А. Гончаров // Вестник МГУ. Серия: «Журналистика». – 1969. – № 24. – С. 13-22.
4. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А. В. Соколов. – СПб. : Издательство Михайлова В. А., 2002. – 461 с.
5. Ленин В. И. Речь по вопросу печати. Заседание ВЦИК 4(17) ноября 1917 г. // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 35. – С. 53-55.
6. О революционном трибунале печати : Постановление Народного комиссариата юстиции от 18.12.1917 // СУ РСФСР. – 1917. – № 10. – Ст. 156.

7. О революционном трибунале печати : Декрет Совета Народных Комиссаров от 28.01.1918 // СУ РСФСР. – 1918. – № 28. – Ст. 362.
8. Кузьменко В. Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні (1917-1939 рр.): правові аспекти : монографія / В. Б.Кузьменко. – Одеса : ОДУВС, 2009. – 811 с.
9. Протоколи перших засідань ЦВК Рад України // Архіви України. – 1989. – № 2. – С. 28-31.
10. Процесс «Южного рабочего» в революционном трибунале (Стенографический отчет). – Одесса : Книгоиздательство «Южный рабочий» при Одесском комитете РСДРП (объедин.), 1918. – 81 с.
11. Положення про революційні трибунали // Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – № 16. – С. 4.
12. Оголошення // Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – № 16. – С. 3.
13. Відчинення Харківського революційного трибуналу // Вісник Української Народної Республіки. – 1918. – №19. – С. 3-4.
14. Семененко В. И. Слепая верность: Из истории Всеукраинской ЧК / В. И. Семененко // Провинциальная ЧК. Спецвыпуск журнала «Клио». – 1994. – № 1. – С. 26-38.

Уманський С. А. Проблеми реалізації права на свободу слова і печаті в Україні на початковому етапі боротьби за встановлення радянської влади (декабрь 1917 – апрель 1918 гг.) / С. А. Уманський // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26 (65). № 2-2. – С. 71-77.

В статье анализируются проблемы реализации права на свободу слова и печати в Украине на начальном этапе борьбы за установление советской власти в конце 1917 – в начале 1918 гг. Констатируется, что закрепление права на свободу слова и печати в основоположных нормативно-правовых актах Советской Украины имело формальный характер. Акцентируется внимание на жесткой борьбе большевиков против оппозиционной прессы, а также использовании ими для этой цели института советского суда, в частности революционных трибуналов. Указывается на распространение практики внесудебных репрессий советской власти в борьбе со свободомыслием.

Ключевые слова: право на свободу слова, советский суд, революционный трибунал, внесудебные репрессии.

**PROBLEMS OF REALIZATION OF THE RIGHT TO SPEECH FREEDOM AND PRESS
IN UKRAINE AT THE INITIAL STAGE OF THE STRUGGLE FOR SOVIET POWER
(DECEMBER 1917 - APRIL 1918)**

Umanskyi S. O.

Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine

It is analyzed the problem of the right to freedom of speech and the press in Ukraine at the initial stage of the struggle for the establishment of Soviet power in late 1917-early 1918 is noted that the reservation of the right to freedom of speech and press in the basic legal acts of the Soviet state was a mere formality in the article. It is claimed that with the acquisition of power by the Bolshevik was refused the right to freedom of speech and press all the political forces that were different from their views on political, social and economic development of society and the state. It was emphasized on the tough struggle of the Bolshevik with the opposition press and use them for this purpose, the Institute of Soviet court, including special revolutionary tribunals printing. It was introduced the court order the cases of crimes and misdemeanors against the people, carried out by use of the press, which belonged false or distorted information about the phenomena of social life. In Ukraine does not print revolutionary tribunals were established, and their function was performed on total worker-peasant tribunals. In legal acts regulating the activities of revolutionary tribunals in Ukraine, there was no immediate indication that the task belongs to the revolutionary tribunals opposition dissent, but in practice, the struggle to freedom of speech and the press became almost their main function. However, a significant widespread extrajudicial repression of Soviet power in the fight against free thought. In particular, dozens of periodicals was eliminated by decisions of the Bolshevik party committees and soviet administrative institutions. The reason for the closure of a newspaper or magazine became not only the case of publication on their pages loyalty to the Soviet regime materials, but also attractive to the Bolshevik publication of material resources, which they then use for their own purposes. Traditions which were formed in attitude of Soviet power in relation to freedom of speech and press firmly maintained throughout the entire history of the Soviet Union.

Key words: freedom of speech, the Soviet court, the revolutionary tribunals, extra-judicial repression.